

УДК 94 (477)

Верхівка російського суспільства початку ХХ століття та формування монархічних ідей

А.О. ЯКУНІНА

Дніпродзержинський державний технічний університет, м. Дніпродзержинськ, Україна,
E-mail: yakunina1963@mail.ua**Авторське резюме**

Діяльність російських монархічних партій початку ХХ ст. є найбільш досліджуваною темою у Російській Федерації. В Україні вона не користується таким попитом, тому стає більш актуальною.

У статті розглядається чи ідентичні поняття «монархісти» та «чорносотенці». Дослідження робіт сучасних російських істориків та очевидців подій початку ХХ ст. підтверджують, що ці поняття ідентичні.

Авторами програм монархічних партій та найбільш активними учасниками подій у Російській імперії початку ХХ ст. була верхівка російського суспільства. Найбільш відомими теоретиками були К. Победоносцев та Л. Тихомиров. Їх діяльність на ниві монархізму це – відступ від їхніх попередніх ідей – лібералізму і народництва («Земля і воля»). Чи можна їх вважати ренегатами? Якби вони були рядовими діячами, то це можна було б сприйняти як нерозуміння, як помилку, як пошук нових ідей тощо. Але це були особи, які займали керівні посади в ліберальній та народницькій партіях і дуже добре розуміли і зміст ідей, і що вони робили.

Саме ідеї К. Победоносцева і Л. Тихомирова стали основою програмних вимог монархістів.

Українська політична субкультура з монархічною практично не збігається. Вони схожі лише в одному пункті – православній ідентичності.

Ключові слова: монархісти, чорносотенці, програми партій, ідеологія, українська політична субкультура.

Apex of russian society early XX century and formation of ideas monarchical

A.O. YAKUNINA

Dneprodzerzhinsk state technical university, Dneprodzerzhinsk, Ukraine,
E-mail: yakunina1963@mail.ua**Abstract**

Activity of Russian monarchist parties of beginning of XX of century is the most investigated theme in Russian Federation. In Ukraine she does not have such demand, that is why becomes more actual.

In the article examined or identical concepts “monarchists” and “chornosotentsi”. Researches of works of the modern Russian historians and eyewitnesses of events of beginning of XX of century confirm, that these concepts are identical.

The authors of the programs of monarchist parties and most active participants of events in the Russian empire of beginning of XX of century was an apex of Russian society. The most well-known theorists were K. Pobedonostsev and L. Tichomirov. Their activity on the field of monarchism it is retreat from their previous ideas - liberalism and populism (“Earth and will”). Is it possible to consider them renegades? If they were ordinary figures, then it can be perceived as нерозуміння, as an error, as a search of new ideas and others like that.

But these were persons that held leading positions in liberal and populist parties and very well understood maintenance of ideas, and that they did.

Exactly the ideas of K. Победоносцева and Л. of Тихомирова became basis of programmatic requirements of monarchists.

Ukrainian political subculture with monarchist does not coincide practically. They are alike only in one point - Orthodox identity.

Key words: monarchists, chornosotenciop, programs of parties, ideology, Ukrainian political subculture.

Постановка проблеми. В останні роки в незалежних республіках колишнього Радянського Союзу відбуваються процеси, які нагадують спроби повернути або авторитарну владу, або монархічну. В усякому разі про це говорять позитивне обрання президентами в республіках Середньої Азії, надзвичайний інтерес, який підігрівається владними структурами в Російській Федерації, до історії і відновлення елементів монархізму, а також переслідування опозиційних сил. Авторитаризм у Республіці

Беларусь. Деякі подібні елементи спостерігаються і в Україні.

Мета дослідження. Зрозуміло, що на сучасність надзвичайно сильно впливає історичний досвід, тобто досвід попередніх поколінь. Тому метою нашої статті є спроба з'ясувати як монархісти (чорносотенці) Росії формували свої ідеї і як впливали на Україну.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблемою ідеології монархічного руху переймається чимало українських вчених (В. Вол-

© А.О. Якуніна, 2014

ковинський, Б. Любченко, І. Омелянчук, І. Самарцев, В. Сарбей, П. Шморгун) та вчених ближнього і дальнього зарубіжжя. Особливо актуальна ця тема серед російських істориків (В. Журавльов, І. Кисельов, Ю. Кир'янов, І.В. Кожин, Ш. Мунчаєв, С. Степанов, В. Устинов, Е. Шагін та багато інших).

Виклад основного матеріалу. Перш ніж говорити про ідеологію та практичну дію монархістів-чорносотенців, варто з'ясувати хто такі монархісти і хто чорносотенці, чи це не ідентичні поняття?

Подивимось, що пише з цього приводу один з відомих дослідників монархізму С. Степанов: «Роками нам втлумачували уявлення про чорносотенців як про найбільш відсталу, темну частину російського народу. Факти говорять про інше. В чорносотенному русі відігравав провідну роль один з найзначніших російських філологів, академік А. Соболевський (член Головної Ради, товариш голови «Союза русского народа»), а також військовий інженер, професор Миколаївської інженерної академії, генерал-майор, герой русько-японської війни К. Величко (член Ради «Русского Собрания»), блискучий поет і мислитель В. Величко (один із організаторів і член Ради «Русского Собрания»), вчений-юрист, приват-доцент Петербурзького університету і професор Училища правознавства, тонкий знавець і оцінювач російської поезії Б. Нікольський (член Ради «Русского Собрания» і член Головної Ради «Союза русского народа»).

Поділяли ідеї чорносотенців і брали участь у русі й авторитетні священики та архіреї (архієпископ Антоній, єпископ Євлогій, архімандрит Макарій та ін.), відомі вчені (історики, професори брати Кулаковські, М. Лихачов, Д. Іловайський, А. Вязігін), популярні діячі літератури і мистецтва (князь Д. Церетелі, граф А. Голєніщев-Кутузов, князь Д. Голіцин, князь М. Волконський та ін.), відомі публіцисти і видавці (В. Грінгмут, С. Нілус та ін.), впливові політичні діячі (депутати Державної Думи М. Марков, граф В. Дюрер, В. Пуришкевич), члени Державної Ради (А. Римський-Корсаков, князь О. Ширинський-Шихматов), багато представників російського офіцерства і купецтва. Чорносотенцями по духу були значні державні діячі епохи, яким формально було заборонено брати участь у політичних партіях: міністр юстиції, а потім голова Державної Ради І. Щегловитов, міністр внутрішніх справ М. Маклаков, товариш обер-прокурора Священного Синоду князь М. Жевахов та ін. Словом, кістяк чорної сотні складали представники національної еліти, кращі руські люди» [11, с. 318].

Тепер звернемося за відповіддю до самих монархістів початку ХХ ст. Так, В. Грінгмут у своєму «Керівництві Чорносотенцю-Монархісту», надрукованому у «Московских ведомос-

тях» у 1906 р. писав: «Что такое чорносотенцы-монархисты? Чорносотенцы-монархисты – это тысячи, миллионы, это – весь Православный Русский народъ, остающийся вѣрнымъ присягѣ Неограниченному Православному Царю. Откуда это название «чорносотенцы-монархисты»? Враги Самодержавия назвали чорносотенцами-монархистами тотъ простой, черныи Русский народъ, который во время вооруженнаго бунта 1905 г. сталъ на защиту своего Самодержавнаго Царя. Почетное ли название «чорносотенцы-монархисты»? Да, очень почетное. Нижегородская черная сотня, собравшаяся вокругъ Минина, спасла Москву и всю Россію отъ поляковъ и Русскихъ измѣнниковъ, и къ этой славной черной сотнѣ присоединился и князь Пожарский съ вѣрными Царю Русскими боярами. Всѣ они были настоящими «чорносотенцами», и всѣ они стали, какъ и нынѣшніе «чорносотенцы-монархисты», на защиту Православнаго Монарха, Самодержавнаго Царя».

Спочатку В. Грінгмут пише, що під терміном «чорносотенці» треба розуміти «простой черныи русский народ...», а далі він пише: «Къ этой славной черной сотнѣ присоединился и князь Пожарский съ вѣрными Царю Русскими боярами. Всѣ они были настоящими «чорносотенцами», и всѣ они стали, какъ и нынѣшніе «чорносотенцы-монархисты», на защиту Православнаго Монарха, Самодержавнаго Царя» [3]. Тобто під чорносотенцями-монархістами треба розуміти не лише «простий чорний народ», але й верхівку монархістського руху.

Саме верхівка російського суспільства і формулювала ті ідеї, які пізніше стали догматами програм політичних монархічних партій. Дослідники російського монархізму називають два імені найбільш відомих ідеологів руху: К. Победоносцев і Л. Тихомирова. Причому у дослідників немає абсолютно однозначної оцінки їх діяльності.

Победоносцев Костянтин Петрович – російський державний діяч, вчений-правознавець, письменник, перекладач, історик Церкви, дійсний статський радник. У 1880–1905 рр. займав посаду Обер-прокурора Святейшого Синоду, член Державної Ради, почесний член Імператорської Академії наук.

Але в ранній молодості К. Победоносцев був прибічником ліберальних ідей, навіть писав статті Герцену до журналу «Колокол» [2]. Однак ліберальні захоплення дуже швидко минули. Зрілий К. Победоносцев – мислитель консервативно-охоронного напрямку. Він різко критикував основні устої культури і принципи державного устрою країн Західної Європи, засуджував демократію і парламентаризм, який називав «великою брехнею нашого часу», вибори, на його думку, народжують продажних політиканів (і в цьому з ним не можна не по-

годитись) і знижують моральний та розумовий рівень управлінських шарів суспільства. Він намагався протистояти поширенню ліберальних ідей, прагнув відновити релігійне начало в народній освіті після впровадження секуляризму в період обер-прокурорства графа Д. Толстого. К. Победоносцев вважав, що «Історія Церкви має відбиватися не в одній пам'яті, але в серці кожного, як таємнича історія страждань, заради великої, нескінченної любові» [8, с. 171].

К. Победоносцев вважав, що церква і віра – основи держави. Релігія, а саме християнство, є духовна основа будь-якого права в державному і громадянському побуті: «Ось чому ми бачимо, що політичні партії найбільш ворожі громадському порядку...» [2].

Дослідник історії російської богословської думки і культури Г. Флоровський пише про його погляди в політиці: «Є щось примарне і загадкове в усьому духовному образі Победоносцева. Він був дуже потайним у словах і діях... Народником Победоносцев був не в стилі романтиків або слов'янофілів, скоріше в душі Едм. Бьорка. Багато що в його критиці західної цивілізації прямо нагадує контрреволюційні апострофи Бьорка. Победоносцев вірив у міцність патріархального побуту, в мудрість народної стихії, і не довіряв особистій ініціативі... Богослов'я Победоносцев рішуче не любив і боявся, і про «пошуки істини» відгукувався завжди з недоброю і презирливою усмішкою» [8, с. 171].

Релігійний філософ М. Бердяєв порівнював К. Победоносцева з більшовицьким вождем В. Леніним: «Победоносцев був духовним вождем старої монархічної Росії епохи занепаду. Ленін був духовним вождем нової комуністичної Росії... Победоносцев і Ленін представляли полярно протилежні ідеї. Але є схожість у їх душевній структурі, вони належали до одного й того ж типу. Я колись охарактеризував світогляд Победоносцева, як «нігілізм на релігійному ґрунті». Він був нігілістом по відношенню до людини і світу, він абсолютно не вірив у людину, вважав людську природу безнадійно дурною і нікчемною. У нього виробилося презирливе і зневажливе відношення до людського життя, до життя світу. Зі своєї невіри в людину, зі свого нігілістичного відношення до світу Победоносцев зробив вкрай реакційні висновки. Победоносцев вірив у Бога, але цю свою віру у Бога не міг перенести на своє відношення до людини і світу... Ленін також не вірив у людину, і у нього було нігілістичне відношення до світу. У нього була цинічна зневага до людини і він також бачив спасіння лише в тому, щоб тримати людину у жорстких рукавицях. Як і Победоносцев, він думав, що організувати життя людей можливо лише примусом і насиллям. Як Победоносцев зневажав церковну

ієрархію, так і Ленін зневажав ієрархію революційну, він відгукувався про комуністів зі знуцанням і не вірив у їх людські якості. І Ленін, і Победоносцев однаково вірили в муштру, в примусову організацію людей, як єдиний вихід» [5, с. 389]. Оцінку ролі К. Победоносцева як провідника антиєврейської політики давала європейська преса того часу [4, с. 87]. «Коротка єврейська енциклопедія» називає його «натхненником найжорстокіших антиєврейських заходів Олександра III» [9], історик В. Енгель на початку 2000-х рр. стверджував: «Зміцнення начал православ'я за Победоносцевим означало відмову від мирного існування з іншими релігіями, «ворожими» православ'ю. Найбільш ворожою релігією був визнаний іудаїзм» [16].

На початок ХХ ст., коли вплив К. Победоносцева починає слабшати, в ліворадикальному та ліберальному середовищі його фігура перетворилася на символ крайньої реакції, в об'єкт ненависті, ілюстрацією якої може прислугуватися характеристика, яка дана була йому одним із діячів конституційно-демократичної партії В. Обнінським: «Победоносцев – злий геній Росії, радник реакції трьох імператорів, безпринципний бюрократ, невіруючий очільник духовенства, розбещений страус моральності, підкупний ревнитель чесності, головний винуватець розпаду православної церкви» [7, с. 143].

У першому виданні Великої Радянської Енциклопедії про нього писали: «Победоносцев – реакціонер, несамовитий прибічник самої чорної дворянсько-кріпацької реакції 80-90-х рр., вождь войовничого мракобісся і чорносотенства, найзліший і найактивніший ворог не лише соціалізму, але й буржуазної демократії. Проводив політику найжорстокіших переслідувань старообрядців і сектантів, утисків різних іновірів» [1, ст.732].

Ще один ідеолог і натхненник монархізму – Лев Тихомиров. Це людина загадкової долі, в житті якої відбулися кардинальні ідеологічні зміни: будучи лівим ортодоксом, він через деякий час починає сповідувати крайні праві погляди. У 26 років Л. Тихомиров уже мав чотири роки в'язниці як професійний революціонер, з літа 1878 р. без голосування був прийнятий до центру організації «Земля и воля». Сприяє її розколу і виділенню терористичної «Народної волі», редактором підпільної друкарні якої він і стає. Він очолює організацію разом із А. Михайловим. А. Михайлов був головним організатором і душею «Народной воли», а Л. Тихомиров ідейним лідером і в цьому розумінні головою організації. Він був автором майже усіх програмних документів. Легально Л. Тихомиров друкувався в усіх лівих виданнях під псевдонімом Іван Кольцов. Але, живучи в еміграції у Франції, Л. Тихомиров переживає особисте горе, яке підточує

його сили: хвороба дружини і сина, повна відсутність грошей примушують його звернутися до Бога. Це пояснюється також тим, що в його сім'ї спадковими були священики. І єдине, на що він надіявся – повернення на батьківщину, де мав надію вирішити сімейні проблеми. Але повернутися до Росії революціонером він не може. Чому у ньому відбувається така ломка ідейних поглядів від крайніх лівих до крайніх правих, напевне пояснити міг лише він сам. Перед приїздом до Росії він уже монархіст. І це відбулося з вождем революціонерів, автором знаменитого «Листа Виконавчого комітету Імператору Олександру III», листа, після знайомства з яким К. Маркс у вигляді свого передсмертного заповіту визначив «Народну Волю», як партію, що йде в авангарді світового революційного руху і тримає представника старого устрою, руського Царя, військовополоненим у Гатчині. Ф. Енгельс свого часу сказав: «І я, і Маркс вважаємо, що лист комітету до Олександра III прекрасний за своєю політичністю і спокійним тоном. Він доводить, що серед революціонерів знаходяться люди з державним мисленням» [10, с. 202].

Тобто К. Маркс і Ф. Енгельс дають високу оцінку Л. Тихомирову-революціонеру. Але у 1888 р. Л. Тихомиров пише листа російському царю з проханням дозволити повернутися на батьківщину. Тоді ж він пише брошуру «Чому я перестав бути революціонером». Народовольці за відступництво погрожували покаранням [13]. Російський цар надав йому амністію. У Росії революційна частина населення його зустрічає не дуже привітно, як колишнього революціонера і як людину, яка зрадила свої ідеали і стала монархістом. Монархісти також його не одразу сприймають і не всі. Внесок Л. Тихомирова в розвиток монархічної ідеології надзвичайно великий, значним був його вплив на царя та його оточення. Але єдиної відповіді на запитання: чому він змінив революційну ідеологію на монархічну немає і не може бути. Фактом є те, що він однаково активно працював як на революцію, так і пізніше проти неї.

Чи є ренегатством відхід ліберала К. Победоносцева і революціонера Л. Тихомирова від своїх попередніх поглядів і перехід на бік монархістів? Напевне, так. Якби вони були рядовими людьми, то це можна було б сприйняти як нерозуміння, як прагнення пошуку кращих умов життя. Але це були особи, які займали керівні позиції і знали лібералізм і революційний рух ізсередини. І тому їх діяльність на користь монархізму була загрозою як для лібералів, так і для революціонерів.

Треба відмітити, що саме їхні ідеї стали основою програмних вимог монархістів. Так, Л. Тихомиров запропонував проект змін політичної системи. Його програма була спря-

мована на єднання самодержавства верховної влади з новими тенденціями в державному будівництві [12, с. 28]. Прийнявши після 1906 р. ідею представництва, він вважав найкращим у монархічній державі народне представництво, створене на основі становості, а не партійності, з урахуванням інтересів пануючої нації. Поєднання монархії, як влади верховної, з таким народним представництвом мало скласти альтернативу двопалатному парламенту, який складався в Росії. Він запропонував також більш гнучкий варіант політики у сфері економіки, один з небагатьох консерваторів, наполягав на якнайшвидшому вирішенні робітничого питання [12, с.29].

Взагалі програмні вимоги монархічних партій початку ХХ ст. так чи інакше досліджувало чимало російських та українських авторів. Часто розглядалася не вся програма, а окремі питання з неї. Треба відмітити, що російські та окремі українські автори скромно замовчують трактовку монархістами українського питання.

Історія має давати нам ті знання, котрі б сприяли уникненню помилок минулого і об'єктивного їх пояснення. Досить важливим завданням історичної науки є творення необхідного підґрунтя, тобто формування ідейно-політичних засад тієї політичної діяльності, без якої вона перетворюється на політиканство, демагогію, популізм, політичне шулерство та інші небезпечні для суспільства прояви. Тому значною є роль національної ідеології, що має формувати доктрину й стратегію розвитку суспільства та держави, наближаючи наш соціум до принципів правової держави й громадянського суспільства [18].

Ядром ідеології виступає низка ідей, пов'язаних із питаннями захоплення, утримання і використання політичної влади суб'єктами політики. Поняття «ідеологія» має чимало формулювань. Так, наприклад, радянський дослідник М. Яковлев вважав: що «за своїм теоретичним змістом ідеологія є сукупністю політичних, правових, моральних, філософських, естетичних та інших ідей, які відображають врешті-решт економічні стосунки суспільства з позицій певного суспільного класу» [18].

У філософському словнику пропонується таке визначення: «Ідеологією вважається внутрішньо більш-менш зв'язана система образів, ідей, етичних принципів, загальнозначимих уявлень, а також колективних поривів, релігійних ритуалів, споріднених структур, технічних прийомів у забезпеченні виживання (та еволюції), висловів, які прийнято називати художніми, містичними, філософськими висловлюваннями, форм організації влади, інститутів формулювання завдань, що вимагають вирішення, а також сил, котрі ці завдання виконують. Це система, що має на меті регуляцію відносин усередині певного колективу, народу,

нації, держави» [14]. Безпосереднім джерелом формування ідеології, серед іншого, виступають національні архетипи як особливості менталітету та національної традиції, а також самобутність національного релігійного погляду.

В основу «українського Святого, справжнього лягли сакральні принципи хліборобської праці, батьківського авторитету, родинної честі, православної ідентичності та козацької субкультури» [6, с. 349]. З огляду на це, звертаємо увагу, що українська політична субкультура з монархічною збігається лише в одному пункті – православна ідентичність (і то – лише ідентичність, а не нав'язування православ'я іншим народам з іншими релігіями, що мешкали на території України – авт.). Для досягнення сутності української національної ідеології важливим є завдання характеристики українського національного характеру. Із цієї перспективи доволі цінним є дослідження Д. Чижевського, який зауважував, що протягом

віків народний світогляд не залишається незмінним. І впливи чужих культур, і значні зміни у власному житті – усе це накладає відбиток на народну психіку. Народний світогляд є, таким чином, поєднанням певних надісторичних та історичних елементів. При цьому історично зумовлені елементи легше піддаються зміні, ніж зумовлені певним психічним укладом нації. Будемо мати надію, що генетично українська демократія не поступиться генетично російській монархії [15, с. 14].

Висновки. Як відомо, ідеологія поширюється в масах шляхом виховання, освіти та через засоби масових комунікацій. Основу будь-якої ідеології складають суспільні вчення і теорії – політичні, правові, моральні, естетичні. Саме в теоріях виявляється сутність будь-якої ідеології. Ідеологія певного прошарку населення складається в цілісну систему тоді, коли розроблені її теоретичні основи [17]. Це стосується і монархізму.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Большая Советская Энциклопедия. Изд. 1-е. – М. : БСЭ, 1940. – Т. 45. – стб. 732.
2. Голоса из России. Сборники А. И. Герцена и Н. П. Огарева. Выпуск четвертый (комментарии и указатели) / [под ред. академика М. В. Нечкиной и д.и.н. Е. Л. Рудницкой]. – М. : Наука, 1975. – 234, [1] с.
3. Грингмут В. А. Руководство Черносотенца-Монархиста / Грингмут В. А. // «Московская ведомости». – 1906. – 3 июня. – № 141.
4. Жаботинский З. Вместо апологии / Жаботинский З. – М. : [б. в.], 1911. – 95 с.
5. Ленін В. І. Політичні замітки / В. І. Ленін // ПЗТ. – Т. 16. – С. 387–393.
6. Нариси української популярної культури / [за ред. О. Грищенко] – К. : МАУП, 1998. – С. 344–346.
7. Обнинский В. П. Полгода русской революции / Обнинский В. П. – М. : [б. в.], 1906. – С. 143.
8. Победоносцев К. П. История Православной Церкви до разделения церквей. – Изд. 3-е. / Победоносцев К. П. – СПб. : [б. в.], 1895. – С. 171.
9. Победоносцев Константин // Электронная еврейская энциклопедия. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/w/index.php?title=>. – Название с экрана.
10. Русские современники о К. Марксе и Ф. Энгельсе. – М. : Политиздат, 1969. – С. 202.
11. Степанов С. А. Банкротство черносотенных союзов и организаций (1907–1914): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / С. А. Степанов. – М., 1982. – 39, [1] с.
12. Степанов С. А. Лучшие сыны русского народа (Черносотенцы и их борьба с беззаконием и смутой) / С. А. Степанов // Православие или смерть – 2006. – № 14. – С. 24–40.
13. Филимонов В. Лев Тихомиров по обе стороны баррикад. – Форум Братства Ревнителів Православ'я [Электронный ресурс] / В. Филимонов. – Название с экрана.
14. Філософський енциклопедичний словник / [за ред. В. І. Шинкарука]. – К. : Абрис, 2002. – 235 с.
15. Чижевський Д. Філософські твори: у 4 т. / [заг. ред. В. Лісового] / Чижевський Д. – К. : Книжкова хата, 2005. – Т.1. – 2005. – С. 14.
16. Энгель В. Период реакции в царствование Александра III. Погромы. Истоки еврейских национальных движений [Электронный ресурс] / В. Энгель. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/w/index.php?title=>. – Название с экрана.
17. Юзефович Б. М Сборник статей и записок по вопросам народного образования [Электронный ресурс] / Б. М. Юзефович. – К., 1901. – Режим доступа: <http://www.rusinst.ru> – Название с экрана.
18. Яковлев М. В. Идеология: (Противоположность марксистско-ленинской и буржуазных концепций) / Яковлев М. В. – М. : Мысль, 1979. – 271 с.

Стаття надійшла до редакції 25.02.2014

REFERENCES:

1. Bolshaya sovetskaya entsiklopediya (Great Soviet Encyclopedia). M.: BSE, 1940. Vol. 45. stb. 732.
2. Golosa iz Rossii. Sborniki A. I. Gertsena i N. P. Ogareva. Vyipusk chetvertyiy (kommentarii i ukazateli) (Voices from Russia . Collections Herzen and NPOgareva . Fourth edition (comments and pointers)). M.: Nauka, 1975. 234, [1] p.
3. Gringmut V. A. Rukovodstvo Chernosotentsa-Monarhista (Manual Black Hundreds monarchist). «Moskovskaya vdomosti». 1906. 3 iyunya. № 141.

4. *Zhabotinskiy Z.* Vmesto apologii (Instead apology). M., 1911. 95 p.
5. *Lenin V. I.* Politychni zamitky (Political notes). *PZT*. Vol. 16. P. 387–393.
6. *Narysy ukrainskoi populiarnoi kultury* (Essays Ukrainian popular culture). K. : *MAUP*, 1998. P. 344–346.
7. *Obninskiy V. P.* Polgoda russkoy revolyutsii (Six months of the Russian Revolution). M., 1906. P. 143.
8. *Pobedonostsev K. P.* Istoriya Pravoslavnoy Tserkvi do razdeleniya tserkvey (History of the Orthodox Church to the separation of churches). *SPb*, 1895. P. 171.
9. *Pobedonostsev Konstantin* (Pobedonoscev Konstantin). *Elektronnaya evreyskaya entsiklopediya*. Mode of access: <http://ru.wikipedia.org/w/index.php?title=>
10. *Russkie sovremenniki o K. Markse i F. Engelse* (Russian contemporaries of Karl Marx and Friedrich Engels). M. : *Politizdat*, 1969. P. 202.
11. *Stepanov S. A.* Bankrotstvo chernosotennykh soyuzov i organizatsiy (1907–1914) (Bankruptcy Black Hundred unions and organizations (1907-1914)). M., 1982. 39, [1] p.
12. *Stepanov S. A.* Luchshie syinyi russkogo naroda (Chernosotentsyi i ih borba s bezzakoniem i smutoy) (The best sons of the Russian people (Black Hundreds and the fight against lawlessness and sedition)). *Pravoslavie ili smert – 2006*. № 14. P. 24–40.
13. *Filimonov V.* Lev Tihomirov po obe storony barrikad (Lev Tikhomirov on both sides). *Forum Bratstva Revniteley Pravoslav'ya* [Elektronnyy resurs].
14. *Filosofskiy entsyklopedychnyi slovnyk* (Encyclopedic Dictionary of Philosophy). K. : *Abris*, 2002. 235 p.
15. *Chyzhevskiy D.* Filosofski tvory: u 4 t. (Philosophical Works). K. : *Knyzhkova khata*, 2005. Vol.1. 2005. P. 14.
16. *Engel V.* Period reaktsii v tsarstvovanie Aleksandra III. Pogromy. Istoki evreyskikh natsionalnykh dvizheniy (Period reactions to the reign of Alexander III. Pogromy. The Jewish origins natsyonalnykh movements). [Elektronnyy resurs]. Mode of access: <http://ru.wikipedia.org/w/index.php?title=>
17. *Yuzefovich B. M.* Sbornik statey i zapisok po voprosam narodnogo obrazovaniya (Collected articles and notes on the question of national education). [Elektronnyy resurs]. K., 1901. Mode of access: <http://www.rusinst.ru> – Nazvanie s ekrana.
18. *Yakovlev M. V.* Ideologiya: (Protivopozlozhnost marksistsko-leninskoy i burzhuaznykh kontseptsiy) (Ideology (opposites marksystsko-lenynskoy burzhuaznykh and concepts)). M.: *Myisl*, 1979. 271 p.

Якуніна Алла Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент
Дніпродзержинський державний технічний університет
Адреса: 51918, м.Дніпродзержинськ, вул. Дніпробудівська, 2
E-mail: yakunina1963@mail.ua

Yakunina Alla Oleksandrivna – PhD in history, associate professor
Dneprodzerzhinsk state technical university
Address: 2, Dniprobudivska Str., Dneprodzerzhinsk, 51918
E-mail: yakunina1963@mail.ua